

УДК 930.2:[77"185/1917":725.182(477.43-21)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-1-2>

Дмитро БАБЮК,
orcid.org/0000-0002-7589-2053
аспірант кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) kamienpodol2@gmail.com

ДО ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ФОТОГРАФІЧНИХ ЗНІМКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗАМКУ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ДО 1917 РОКУ

У статті розкриваються сучасні підходи до використання у історичних дослідженнях разом з традиційними, писемними джерелами, фотографічних знімків з музейних та приватних колекцій, що дає змогу розширити можливості та межі пізнання на їх основі окремих аспектів та періодів вітчизняної історії. Доведено, що фотографічні знімки можуть дати надзвичайно важливу інформацію стосовно пам'яток архітектури, динаміки їх реконструкції, перебудови, реставрації, визначити етапи цих процесів, тобто історичної цінності вони можуть надавати важливу інформацію для практичної пам'яткоохоронної роботи.

Автором здійснено аналіз фотографій Кам'янець-Подільського замку другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема досліджено їх датування та за допомогою фотокарток визначено, як змінювався вигляд фортифікаційної пам'ятки в зазначений період. Також визначено вклад фотографів Кам'янця-Подільського у збереження видів кам'янецького замку, зокрема, у ході дослідження вдалося встановити, що найдавнішими фотографічними зображеннями Кам'янець-Подільського замку є п'ять фотографічних робіт Ю. Кордиша, які датуються в межах 1859–1868 рр. Ще дві фотографії виготовлені А. Енгелем, дві фотографії належать найвідомішому кам'янецькому фотографу М. Грейму, період яких охоплює 1876–1892 рр. Дві фотографії невідомих авторів фіксують результати ремонтних робіт в замку 1892 р., унаслідок яких було створено такий образ замку, який ми бачимо й досі. Фотографічні знімки, які датовані 1900–1910, 1910–1914, 1914 та 1916 рр., уже не фіксують особливих змін в архітектурі Кам'янець-Подільського замку.

Загалом, проаналізовані у статті фотографічні знімки та наявні архівні дані дали можливість встановити часові межі, коли були зроблені фотографічні знімки, прослідкувати етапи перебудов окремих частин Старого та Нового замків, цивільних будинків у самому каньйоні та визначити ті будівельні роботи, проведення яких не відобразилось у тодішній документації та які наразі залишаються невідомими.

Ключові слова: фотографічний знімок, Кам'янець-Подільський замок, фотограф, пам'ятка архітектури, пам'яткоохоронна діяльність.

Dmytro BABIUK,
orcid.org/0000-0002-7589-2053
Post-graduate student at the Department of World History
Ivan Ohienko National University
(Kamyanets-Podilsky, Khmelnytsky region, Ukraine) kamienpodol2@gmail.com

TO THE QUESTION OF DATING OF KAMYANETS-PODILSKY CASTLE PHOTOS DATING TAKEN BETWEEN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY AND 1917

The article describes modern approaches to use of photos from museum and private collections alongside with traditional written sources in historical researches allowing for improval of possibilities and cognition limits on the basis of separate aspect and periods of the national history. It is proved that photos can provide very important information on architectural monuments, their reconstruction history, redevelopment, restoration, identify stages of their development, i.e. their historical value and important information presented for practical monument protecting activity. The author analyzed photos of Kamyanets-Podilsky caste taken between the second half of XIX and beginning of XX centuries, in particular he researched dating and identified the changes of the monument's view. The author also points out the contribution of different photographers from Kamyanets-Podilsky into retaining of the castle's view. Thus, in the course of research it appeared that the oldest photos of the Kamyanets-Podilsky castle are the five photos by Yu. Kordysh, dated to 1859–1868. Two other photos were manufactured by A. Engel, two more photos belong to the most famous local photographer M. Greime, the mentioned two are dated by 1876–1892. Two photos belong to anonymous authors reflect the result of repair works, conducted in the castle in 1892, which lead to creating the current pattern of the castle. The photos, dated by 1900–1910, 1910–1914, 1914 and 1916 don't reflect specific changes in the architecture of the castle in Kamyanets-Podilsky. In general, the photos, analyzed in the article, and available archive materials permitted to specify the time frame when the photos were taken, trace the stages of reconstruction of certain parts of the Old and the New castles, civil buildings in the canyon and identify the building works, which were not reflected in the previous documentation, remaining unknown as of recent time.

Key words: photo, Kamyanets-Podilsky castle, photographer, architectural monument, monument protecting activity.

Постановка проблеми. Однією з тенденцій сучасного етапу розвитку джерелознавства вітчизняної історії являється розширення емпіричної основи конкретних історичних досліджень за рахунок усе більш активного використання фотографічних знімків разом із традиційними, писемними, іншими типами і видами історичних джерел. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває введення в науковий обіг фотодокументальних матеріалів музейних та приватних колекцій, розробка джерелознавчих проблем стосовно такого виду історичних джерел, розкриття можливостей та меж пізнання на їх основі окремих аспектів та періодів вітчизняної історії. Зокрема, фотографічні знімки можуть дати надзвичайно важливу інформацію стосовно пам'яток архітектури, динаміки їх реставрації, реконструкції, перебудови, визначити етапи цих процесів. Таким чином, фотографічні знімки, крім їхньої цінності як історичного джерела, можуть надати важливу інформацію для практичної пам'яткоохоронної роботи.

У цьому дослідженні звернемо увагу на фотографії Кам'янець-Подільського замку другої половини XIX – початку XX ст., приділивши увагу їх датуванню та означивши за допомогою фотокарток, як змінювався вигляд фортифікаційної пам'ятки в зазначений період.

Аналіз останніх досліджень. У сучасному науковому просторі в наявності є праці місцевих науковців та краєзнавців, серед яких варто виділити таких, як О. Будзей, І. Паур, І. Підгурний, які побіжно розглядали тему датування фотографічних знімків міста Кам'янця-Подільського в кінці XIX – на початку XX століття, але не проводили ґрунтовних досліджень, оперуючи тими датами, які були вказані у архівних фондах, де зберігаються фотографії. Спеціальних досліджень, які б стосувалися визначення датування фотографічних знімків Кам'янецького замку взагалі не проводилось.

Мета статті – за допомогою співставлення архівних даних та аналізу фотографічних знімків, перебудов фортифікаційної пам'ятки встановити дати створення наявних натепер зображень Кам'янець-Подільського замку другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Появу фотографії в середині XIX століття зустріли з величезним ентузіазмом. Цьому сприяло й те, що друга половина XIX століття була відзначена сприятливою економічною ситуацією із стрімким розвитком економіки та промисловості. Збільшилась інтенсивність туризму, що прискорило світовий обмін різноманітними технологічними новинками. Тоді ж завдяки європейському про-

мисловому перевороту відбулося становлення буржуазії як нового класу. Розвиток масового виробництва залучив до міст нових робітників, внаслідок чого відбулось зростання кількості населення та змінилась його структура. Це за собою потягнуло необхідність до змін та оновлення структур влади, контролю та управління.

Усі ці зміни призводили до необхідності ефективного способу створення візуального свідчення у всіх згаданих сферах, тому поява фотографії, що забезпечила таку можливість, була такою ж довгоочікуваною подією, як і неминучою. Населенні пункти України, в яких створювалися численні фотозаклади, були, як правило, великими містами, центрами губерній та повітів. Тому й не дивно, що першим містом Поділля, у якому було створено перший фотографічний заклад, був саме Кам'янець-Подільський – адміністративний центр Подільської губернії.

До моменту винайдення фотографії єдиними способами фіксації зображення були замальовки художників з натури. Але, якщо фотографія фіксувала всі деталі до найменших дрібниць, то твори живопису та графіки були позбавлені такої детальності, які могли становити неабияку цінність для дослідників. Художники переслідували перш за все художні завдання. Це в свою чергу, не завжди робить їхні твори цінними документальними свідченнями для істориків, архітекторів та пам'яткоохоронної діяльності загалом. Завдяки своїй детальності, правдивості та можливості тиражування фотографія одразу посіла вагоме місце як іконографічне джерело.

Наразі невідомо, коли саме фотографія з'явилась у Кам'янці-Подільському. Перші відомості про появу фотографії знаходимо в газеті за 16 травня 1859 р., де вказувалось, що до міста днями прибув з Парижу фотограф Маркевич, якому було замовлено два фотографічні знімки міських краєвидів (Газета «Подольские губернские ведомости», 1859). Тоді ж у місті розпочав діяльність інший фотограф Ю. Кордиш, перше фото якого датоване 20 травня 1859 р. Ймовірно, Ю. Кордиш на той момент ще не міг виконувати панорамні фотографічні знімки, тому це завдання випало Маркевичу, який зробив два знімки видів міста від Гунських криниць та Польських фільварків (Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год, 1859).

Із появою фотографії у Кам'янці-Подільському місцеві майстри майже одночасно починають виконувати як портретні, так і панорамні фото міста. Обираючи в Кам'янці-Подільському об'єкти для фотофіксації, фотографи перш за

Фото 1

Фото 2

Фото 3

все зупинялися на архітектурних спорудах чи краєвидах, які були добре відомі містянам та гостям міста. Серед таких зображень найбільше можемо відмітити особливу увагу фотографів до Кам'янецького замку, загальних видів якого та окремих його башт було зроблено близько сотні у окреслений період нашого дослідження. Наразі весь масив фотографічних видів замку в основному прийнято поділяти на фотографії, зроблені до 1875 р. та після 1875 р. Кам'янецький замок на фотографіях цих двох періодів має суттєві відмінності, оскільки у 1876 р. були проведені роботи з розширення дороги, внаслідок чого були зруйновані Підзамецька брама, брама Станіслава Августа, башта Св. Анни та значно розширена проїжджа частина замкового мосту (Пламеницька О., 2012). Спеціальних наукових досліджень, які б стосувалися визначення хронології створення фотографій Кам'янецького замку, взагалі не проводилось.

Серед масиву документальних фотографій із видами міста Кам'янець-Подільського особливий інтерес мають загальні та панорамні види Старого міста, що відображали забудову кінця XIX – початку XX ст. Вони відтворювали панорамні композиції міста з чотирьох сторін світу. М. Грейм зробив найбільш вагомий внесок у відтворення панорамних композицій міста, більшість яких зберігаються в архівах Польської академії мистецтв у Кракові (117 фотографій), Польської академії Наук (83 фотографії) та університету в Лодзі (163 фотографії).

Коли саме з'явилися перші знімки замку, достеменно невідомо. Найдавніший знімок у нашій колекції можемо датувати періодом 1859–1863 рр. На знімку добре видно дерев'яний частокіл, який тягнувся вздовж північного дворику замку від башти Нової Східної до башти Рожанки (фот. 1). Як зазначає дослідник Ю. Сіцинський, у замку з 1812 р. розміщувалась в'язниця, допоки у 1859 р. на Польських фільварках для цього не було збудоване спеціальне приміщення (Сіцинський Ю., 1928). Таку ж заго-

рожу знаходимо на плані-кресленні тюремного замку, що допомагає нам у визначенні датування фото (приватний архів Дмитра Бабюка). Правильність нашого припущення підкреслює той факт, що на жодній наступній фотографії вище зазначеного частоколу зафіксовано вже не було. Також перед частоколом можна роздивитись залишки земляного брустверу з амбразурами для стрільби, який залишився ще з тих часів, коли замок виконував військові функції та який можна чітко побачити на плані замку 1792 р. (BN, 1792, Sygn.: ZZK 1 326). Очевидно, що автором цієї фотографії, як і всіх наступних фотографій до 1868 р., був Юзеф Кордиш – перший фотограф Кам'янця-Подільського, який працював з 1859 по 1868 рр., доки не перебрався до Києва (Бабюк Д., 2019).

Наступна фотографія (фот. 2), яка чітко датована 1863 р., показує нам уже відкриту площадку північного дворику без частоколу (MNW, 1863, Sygn.: DI 57503). Також не помічаємо і земляного брустверу, землю з якого, ймовірно, розрівняли по периметру дворику, тим самим дещо піднявши його рівень. На тому ж північному дворику від башти Нової східної до башти Лянцкоронської з'явилась невелика огорожа, яка тягнулася кромкою дворику. Аналогічну фотографію знаходимо в іншому архіві, але вже за авторства М. Грейма та з помилковим датуванням 1874 р. (BN, 1874, Sygn.: F.4054/IVA/). Таке датування, очевидно, виникло внаслідок того, що на фотографії присутня тиснена фірмова печатка кам'янецького фотографа Міхала Грейма, який почав свою фотографічну діяльність у 1871 р. (Сецинський Е., 1911). На фото ми можемо побачити браму Станіслава Августа та башту Св. Анни, які, як відомо, розібрали у 1876 р. Маючи дату початку діяльності фотографа та дату руйнування вище згаданих брами та башти, дослідники датували фото приблизно 1874 роком. На помилковість цієї дати вказує дереворит замку з фотографії, надрукований у польському виданні в 1866 р. (Tygodnik Ilustrowany, 1866).

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Фото 8

Фото 9

Оригінал цього фото (фот. 3) знаходимо у приватній збірці (приватний архів Сергія Максимішина). Порівнюючи це фото (фот. 3) із описаною вище фотографією 1863 р. (фот. 2) відзначаємо абсолютно однакову забудову як у самому замку, так і приватних будинків під замком, включаючи ідентичні плямами на гонтових дахах будівель, тимчасові навіси, рослинність, а також стан кладки кам'яних стін. Із цього можемо зробити впевнений висновок, що згадана фотографія (фот. 3) була зроблена також у 1863 р. У тій самій збірці фотографічного альбому вміщено ще 2 знімки замку (приватний архів Сергія Максимішина). На першому фото фіксуємо незначну зміну забудови приватних будинків під замком, а також відсутність накриття даху на південному дворіку замку (фот. 4), що дає змогу припустити ймовірний період зйомки фото між 1863 та 1865 рр. Кінцева дата зумовлена тим, що на другому фото, яке хоч і зроблено з іншого ракурсу, надає нам можливість помітити наявність нового даху на південному дворіку (фот. 5). Датувати це фото нам допоможе копія із цієї ж фотографії, яка зберігається у Москві та містить дарчий підпис на ній від 5 грудня 1865 р. (Музей В. І. Леніна, Інв. номер: ФМЛ ФОЛ-18577), тобто фото було зроблене не пізніше цієї дати.

Наступні два фото знаходимо у польському архіві, авторство яких належить фотографу Августу Енгелю, про що свідчить його тиснена печатка в нижньому правому куті фото. На першому фото (BN, 1865, Sygn.: F.12925) ми бачимо зміни на північному дворіку замку, де вже фіксуємо невеликий будинок поблизу башти Нової східної (фот. 6). Очевидно, це був будинок начальника арештантського виправного відділу, який на той час розміщувався в замку з 1859 до 1914 рр. (Сіцинський Ю., 1928). Ймовірно, на території всього дворіку було влаштовано сад. Також на стіні Нового замку (Горнверку), яка тягнеться вздовж дороги, можна побачити вертикальну тріщину в стіні муру та просідання великої маси землі над ним. У державному

архіві Хмельницької області знаходимо справу, в якій вказано, що в ніч з 28 на 29 червня 1872 р. стався провал землі за північною стіною Нового замку вздовж дороги на Підзамче (ДАХМО, Ф. 227, оп. 2, спр 11064, арк. 68). Унаслідок цього інциденту в стіні утворився ряд вертикальних тріщин, які ми й бачимо на фото, що дає нам змогу датувати його саме 1872 роком. Інше фото (BN, 1865, Sygn.: F.22298/IV A) показує ідентичні деталі замку та околиць за винятком тріщини в стіні Нового замку, яка вже стала значно ширшою, що дає нам змогу припустити датування цієї фотографії з 1872 по 1875 рр., тобто до моменту розширення дороги, внаслідок чого (як вже зазначалося вище) було зруйновано значну кількість історичних об'єктів. Також огорожа на північному дворіку протягнулася вже на повну його довжину від башти Нової східної до башти Рожанки (фот. 7).

Наступне фото (фот. 8) фіксує значні демонтажні роботи у старому та новому замках (Biblioteka Jagiellońska, album Greim M.). На фото чітко видно відсутність частини північної стіни Горнверку на довжину близько 50 м та всієї східної стіни, яка виходила в сухий рів між двома замками. В самому рові були розібрані опори мосту, який слугував комунікацією між двома вузлами оборони. Також у Новому замку зникла в'їзна башта, а на куті північного дворіку Старого замку ще можна побачити виступаючі залишки стін, які залишились від демонтажу брами Станіслава Августа. Це фото можна приблизно віднести до періоду між 1876 і 1885 рр. Варто зазначити, що жодних даних стосовно демонтажних робіт на Новому замку у цей період наразі немає, що й спричинило такий великий проміжок у ймовірному датуванні фото.

Подальші перебудови в замку фіксує наступне фото (фот. 9) із Краківського державного музею (MNK, Sygn.: XX-f-3030). На фото можна помітити нову білу огорожу по периметру північного дворика Старого замку, а сам мур підвищено кам'яною кладкою на висоту близько метра. Також частина муру цього ж дворіку

Фото 10

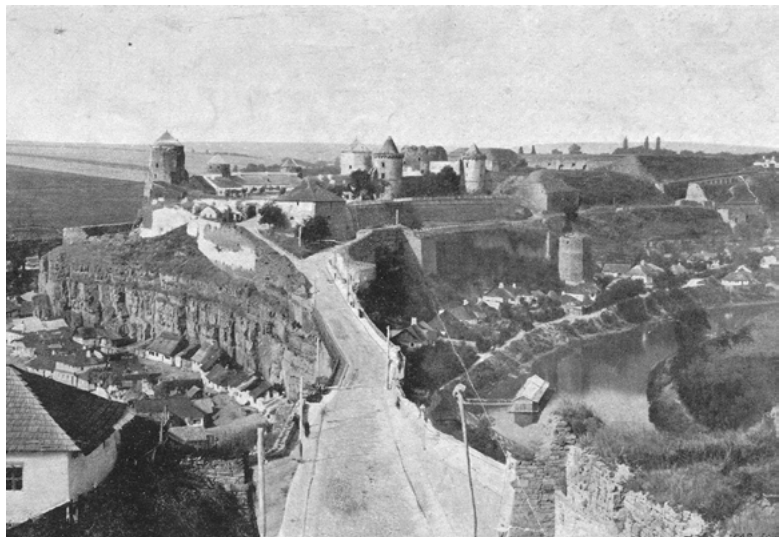

Фото 11

Фото 12

Фото 13

Фото 14

Фото 15

в місці розташування розібраної брами Станіслава Августа має вже гладку кладку. На частині муру східного каземату під Папською баштою помічаємо невеликий вивал кам'яної кладки, огорожений тимчасовим дерев'яним риштуванням. Датувати цей знімок ми можемо приблизно 1885–1892 рр., кінцева дата якої – це початок ремонтних робіт, які розпочалися у Старому замку, внаслідок яких було влаштовано дерев'яні накриття на баштах та виправлена кам'яна кладка мурів у аварійних місцях (Сецинский Е., 1895).

У книзі Євтимія Сіциньського, виданій у 1895 р., було надруковано фотографію з підписом, що на ній зображено замок станом на той час (Сецинский Е., 1895). На фото видно башти з дерев'яними дахами, також дуже чітко на фоні давніх темних стін замку вирізняється біла кам'яна кладка від нещодавно проведених ремонтних робіт. Враховуючи дату початку ремонтних робіт та дату друку книги, можемо окреслити часові рамки фото періодом 1892–1895 рр. Фото із аналогічними слідами ремонтних робіт (фот. 11) знаходимо також у альбомі, виданому у 1902 р. (Асс А., 1902), тобто датувати це фото можна не пізніше 1902 р. На фото можна відмітити більше світлих плям нової кладки по східній стіні замку, де знаходиться головний вхід, що дає нам змогу стверджувати, що згадане фото було зроблено незадовго після попереднього, оскільки міська забудова в каньйоні не має суттєвих відмінностей.

Наступні фотографії не фіксують особливо помітних змін у зовнішньому вигляді замку. Зокрема, у фотографічному альбомі (BN, 1885, Sygn.: AFF.I-5), який помилково датують 1885 р. є фотографія замку (фот. 12), на якій із особливих відмінностей можемо відзначити лише наявність огорожі газону, яка дугою тягнулась від башти Нової східної до головного входу в замок та більшу рослинність дерев як навколо, так і у дворі самого замку. Датувати це фото можна приблизно між 1900 та 1910 рр. Ще одне фото, виконане приблизно між 1910

і 1914 рр. (Приватний архів Бабюка Дмитра), фіксує наявність нового контрфорсу на корпусі Нового замку та ще більшу висоту дерев у замку та навколо нього. Тоді ж у руслі річки Смотрич зникає будинок міських купалень, який можна було бачити на фото 12 та 11.

Наступні два фото не фіксують жодних змін у зовнішньому вигляді замку, натомість мають чітке датування. Перше було зроблене 1914 р. Генриком Поддембським (Florczak M, 2017), а інше виконував фотограф при IX армії у 1916 р. (ЦГАКФФД СПб, 1916, Шифр П 55, 1916).

Загалом можемо зазначити, що за період з 1892 по 1916 рр. в замку не відбувалося жодних суттєвих змін, які могли б потрапити в об'єктив фотокамери, натомість з 1859 по 1892 рр. в замку доволі активно проводились ремонтні або будівельні роботи. Можливо, це було зумовлено тим, що за період перебування у замку тюрми з 1812 по 1859 рр. споруду намагались переобладнати для тих цілей, які не були першочергово закладені в об'єкт. З розміщенням у замку арештантської роти з 1859 по 1914 рр. замок поступово почали приводити до належного стану, поступово проводячи ремонтні роботи. Але найяскравішим етапом будівельних робіт, які остаточно змінили образ як самого замку, так і ландшафту загалом, стали проблеми економічного характеру. Наслідком цього стало розширення дороги у 1876 р., яка йшла попід замком, заради чого було безповоротно втрачено цілий ряд історичних об'єктів.

Висновки. У ході дослідження вдалося встановити, що найдавнішими фотографічними зображеннями Кам'янець-Подільського замку є п'ять фотографічних робіт Ю. Кордиша, які датуються в межах 1859–1868 рр. Ще два фото виготовлені А. Енгелем, перше з яких датується 1872 р., а друге – 1872–1875 рр. Дві фотографії належать найвідомішому кам'янецькому фотографу М. Грейму, період яких охоплює 1876–1892 рр. Дві фотографії невідомих авторів фіксують результати ремонтних робіт 1892 р., унаслідок яких було створено такий образ замку, який ми бачимо й досі. Фотографічні знімки, які датовані 1900–1910, 1910–1914, 1914 та 1916 рр. вже не фіксують особливих змін в архітектурі Кам'янець-Подільського замку.

Загалом, представлені фотографічні знімки та наявні архівні дані дають нам можливість встановити часові межі, коли були зроблені фотографічні знімки, прослідкувати етапи перебудов окремих частин Старого та Нового замків, цивільних будинків у самому каньйоні та визначити ті будівельні роботи, проведення яких не відобразилось у тодішній документації та які наразі залишаються невідомими.

Отже, за допомогою співставлення архівних даних та здійсненого аналізу фотографічних знімків, перебудов фортифікаційної пам'ятки вперше вдалося чітко датувати наявні на тепер зображення Кам'янець-Подільського замку другої половини XIX – початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асс А. Россия в картинах : Художественный и промышленный альбом. Одесса, 1902, С. 50.
2. Бабюк Д. Перше фотоательє у Кам'янці-Подільському в другій половині XIX ст. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський*, 2019. Вип. 10. С. 21–22.
3. Газета «Подольские губернские ведомости». № 20. 16 травня 1859 р. Відділ другий, частина неофіційна, оголошення, без сторінки.
4. ДАХМО – Державний архів Хмельницької області
5. Музей В. И. Ленина (Москва), «Фотография. Пейзаж с крепостью» / Инв. номер: ФМЛ ФОЛ-18577.
6. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Типография губернского правления. Каменец-Подольский, 1859. С. 1; С. 109.
7. Пламеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець : (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. 530 с.
8. Приватний архів Бабюка Дмитра.
9. Приватний архів Галини Вишневіч.
10. Приватний архів Сергія Максимішина.
11. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский : историческое описание. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1895. С. 16–106.
12. Сецинский Е. Труды Подольского церковно историко-археологического общества / Под. ред. Е. Сецинского и Н. Яворовского. Каменец-Подольский, 1911. Вып. 11. С. 411.
13. Сіпінський Ю. Оборонні замки західного Поділля XIV–XVII ст. Кам'янець-Подільський, 1928. С. 15.
14. ЦГАКФФД СПб – Центральный государственный архив кинофотофонодокументов Санкт-Петербурга.
15. BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie.
16. Florczak Małgorzata, Henryka Poddebskiego Fotograficzne wyprawy na Kresy / Dziedzictwo i pamięć kresow wschodnich Rzeczypospolitej. Warszawa, 2017. S. 145.

17. Greim M. Kamieniec Podolski. Album. Biblioteka Jagiellońska, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/288280/edition/275208> (дата звернення 12.01.2022)
18. MNK – Muzeum Narodowy w Krakowie.
19. MNW – Muzeum Narodowy w Warszawie.
20. Tygodnik Ilustrowany. T. 14. № 378 (22 grudnia), 1866. S. 292.

REFERENCES

1. Ass A. Rossiya v kartinakh : Khudozhestvennyy i promyshlennyy al'bom. [Russia in pictures: Artistic and industrial album] Odessa, 1902, S. 50. [in Russian]
2. Babyuk D. Pershe fotoatel'ye u Kam"yantsi-Podil's'komu v druhiy polovyni XIX st. [The first photo studio in Kamianets-Podil'skiy in the second half of the XIX century]. *Zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh Kam"yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka*. Kam"yanets'-Podil's'ky, 2019. Vyp. 10. S. 21–22. [in Ukrainian].
3. Hazeta «Podolskye hubernskye vedomosti». [Podolsk Hubernskie Vedomosti]. № 20. 16 travnia 1859 r. Viddil druhyi, chastyna neofitsiina, oholoshennia, bez storinky. [in Russian]
4. DAHMO – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [state archives of khmelnytskyi region]
5. Muzei V. Y. Lenyna (Moskva), «Fotografyia. Peizazh s krepostiu». [Photography. landscape with a fortress]. Inv. nomer: FML FOL-18577.
6. Pamiatnaia knyzhka Podolskoi hubernyy na 1859 hod. [Commemorative book of the Podolsk province for 1859]. *Typografyia hubernskoho pravlenyia. Kamenets-Podolskyi*, 1859. S. 1; S. 109. [in Russian]
7. Plamenytska O. Castrum Camenecensis. Fortetsia Kamianets : (pizno antychnyi – rannomodernyi chas). [Castrum Camenecensis. Kamenets Fortress: (Late Antiquity – Early Modern Times)]. *Kamianets-Podil'skiy: FOP Sysyn O.V.*, 2012. 530 s. [in Ukrainian].
8. Pryvatnyi arkhiv Dmytra Babiuka.
9. Pryvatnyi arkhiv Halyny Vyshnevskoi.
10. Pryvatnyi arkhiv Serhiia Maksymyshyna.
11. Setsynskyi E. Horod Kamenets-Podolskyi : ystorycheskoe opysanye. [The city of Kamianets-Podil'skiy: historical description]. Kyev : *Typografyia S.V.Kulzhenko*, 1895. S. 16–106. [in Russian]
12. Setsynskyi E. Trudy Podolskoho tserkovno ystoryko-arkheolohycheskoho obshchestva [Proceedings of the Podolsky Church Historical and Archaeological Society] / Pod. red. E. Setsynskoho y N. Yavorovskoho. *Kamenets-Podolsk*, 1911. Vyp. 11. S. 411. [in Russian]
13. Sitsynskyi Yu. Oboronni zamky zakhidnoho Podillia XIV-XVII st. [Defensive castles of western Podillya XIV-XVII centuries]. *Kamianets-Podil'skiy*, 1928, S. 15. [in Ukrainian]
14. TsHAKFFD SPb – Tsentralnyi hosudarstvennyi arkhiv kynofotofonodokumentov Sankt-Peterburha.
15. BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie [national library in Warsaw]
16. Florczak Malgorzata, Henryka Poddebskiego Fotograficzne wyprawy na Kresy / Dziedzictwo I pamiec kresow wschodnich Rzeczypospolitej. Warszawa, 2017. S. 145.
17. Greim M. Kamieniec Podolski. Album. Biblioteka Jagiellońska, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/288280/edition/275208> [date of visit 12.01.2022]
18. MNK – Muzeum Narodowy w Krakowie [national museum in Krakow].
19. MNW – Muzeum Narodowy w Warszawie [national museum in Warsaw].
20. Tygodnik Ilustrowany. T. 14. № 378 (22 grudnia), 1866. S. 292. [in Polish]